

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Český jazyk

AUTOREFERÁT (TEZE) DISERTAČNÍ PRÁCE

PhDr. Jiří Pergler

Česká reflexivní deagentizace v diachronním pohledu

Czech reflexive agent demotion in diachronic perspective

Vedoucí práce: Mirjam Fried, docent

2019

1. Úvod

Tématem disertační práce je česká reflexivní deagentní konstrukce, tedy konstrukce, v níž se sloveso vyskytuje v reflexivní podobě a kde je oproti primární diatezi agens odsunut z pozice syntaktického subjektu (v současné češtině je zpravidla nevyjádřený); pozici subjektu přitom u tranzitivních sloves obsazuje patiens, zatímco u sloves intransitivních nebo intransitivně užitých zůstává tato pozice neobsazena.

České reflexivní deagentní konstrukci je v lingvistické literatuře věnována značná pozornost, která je ovšem typicky soustředěna pouze nebo téměř pouze na situaci v češtině současné (kromě všech standardních mluvnic srov. výběrově např. Kopečný /1954/, Grepl /1973/, Panevová /1973; 2008/, Siewierska /1988/, Fried /2004; 2006; 2007/, Hudousková /2009/ či Půda /2018/), výrazně méně literatury je naproti tomu věnováno dané konstrukci ve starší (staré či střední) češtině, resp. jejímu diachronnímu vývoji (zde srov. zejména Štícha /1988/ či Meyer /2010/). Právě nedostatečné lingvistické zpracování vývoje české reflexivní deagentní konstrukce bylo přitom důvodem pro volbu tématu této práce, a to společně se skutečností, že podle dosavadních zjištění byla ještě ve staré češtině frekvence užívání této konstrukce jen velmi nízká.

Disertační práce má dvě části: teoretickou a analytickou. Cílem teoretické části je zasadit práci do obecného teoretického rámce, shrnout dosavadní poznatky o české reflexivní deagentní konstrukci a především pak tyto poznatky zapojit do kontextu toho, co o fungování reflexivity a deagentizace uvádí zahraniční (především typologická) literatura; cílem části analytické je pak na autentickém jazykovém materiálu prozkoumat používání zkoumané konstrukce v češtině 15.–17. století, konkrétně to, jak se ve sledovaném období vyvíjí její zastoupení, jakými vlastnostmi se její užití vyznačují a v jakých typech kontextů se tato konstrukce typicky uplatňovala.

Smyslem předkládaných tezí je shrnout základní výsledky, k nimž v práci dospíváme; v následujících oddílech proto postupně představíme to nejdůležitější ze čtyř stěžejních kapitol části teoretické i ze čtyř stěžejních kapitol části analytické.

2. Obecná teoretická východiska (kapitola II.2)

Cílem této kapitoly je celou práci teoreticky ukotvit, práce sice není rámcována jediným konkrétním teoretickým směrem, nicméně ze současného spektra lingvistických přístupů se opírá především o přístupy označované jako funkční či funkčně kognitivní. Klíčová je přitom v této souvislosti zejména teorie gramatikalizace, neboť vývoj v oblasti reflexivity, který v češtině vedl ke vzniku reflexivní deagentní konstrukce, je v literatuře obvykle chápán jako gramatikalizační proces (srov. např. Haspelmath /1990, s. 37/, Kemmer /1993, s. 151/ či Sansò /2011, s. 221/); dalším směrem, který v této kapitole probíráme, je pak konstrukční gramatika, která má s teorií gramatikalizace řadu styčných bodů (např. důraz na kontext jazykových prostředků, předpoklad prostupnosti gramatiky a lexikonu, nemodulárnost,

analytické prostředky pro zachycení nekompozicionality a mezikonstrukčních vztahů nebo zájem o periferní jazykové jevy).

Tzv. teorie gramatikalizace ovšem nepředstavuje jedinou koherentní teorii, jak je patrné už z různých uváděných definic, srov. např. „the change whereby lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions“ (Hopper – Traugott, 2003 s. 18), „a diachronic change by which the parts of a constructional schema come to have stronger internal dependencies“ (Haspelmath, 2004, s. 26) či „a process of context-expansion“ (Himmelmann, 2004, s. 32). Naším cílem zde proto není předložit ucelený model jazykové změny, nýbrž představit různé používané koncepty, které v diachronní bohemistice nejsou dosud zcela zažité, aby s nimi bylo možné ve výkladu dále pracovat.

Klíčové východisko teorie gramatikalizace představuje již naznačený předpoklad existence gramaticko-lexikálního kontinua, který lze považovat za nutný důsledek první z představených definic – změna lexikálních prostředků na prostředky gramatické probíhá postupně, a je tudíž vyloučené, aby mezi gramatikou a lexikonem existovala ostrá hranice. S tím pak souvisí další rys typický pro teorii gramatikalizace, kterým je předpoklad neostrých hranic mezi kategoriemi obecně – nelze tak např. předpokládat jasnou hranici mezi kategoriemi samostatného slova, klitika a afixu, neboť v diachronním horizontu probíhají i mezi těmito kategoriemi plynulé přechody. Důležitý koncept představuje v teorii gramatikalizace rovněž unidirekčnost (srov. zejm. Haspelmath /1999; 2004/), tj. skutečnost, že gramatikalizační procesy obvykle (v kroslingvistickém horizontu) probíhají pouze jedním směrem, zatímco směr opačný není doložen buď vůbec, nebo jen naprosto výjimečně. Kromě toho v kapitole II.2 představujeme ještě pojmy reanalýza a aktualizace, které jsou v některých pracích používány pro modelování gramatikalizačních procesů: reanalýza v těchto přístupech označuje formálně nemanifestovanou změnu strukturní či sémantické interpretace určité formy, aktualizace pak následné šíření nově interpretované struktury do nových typů kontextů. Sémantická reanalýza má přitom typicky podobu postupné konvencionalizace původně jen pragmatických inferencí (srov. Hopper – Traugott /2003, s. 78–84/), průběh aktualizací bývá obvykle dán blízkostí nových typů kontextů kontextům již existujícím (De Smet, 2012).

Během celé kapitoly průběžně upozorníme na to, jak je možné představované teoretické koncepty aplikovat na oblast české reflexivity či přímo reflexivní deagentní konstrukce. V teorii gramatikalizace bývá např. zmiňován proces morfologizace, v rámci nějž se z původně samostatného slova stává postupným vývojem klitikum a z něj následně pouhý afix. Tento proces zřetelně zasahuje i české reflexivum *se*, které ještě ve staré češtině mohlo nést přízvuk, zatímco v češtině současné je považováno za stálé klitikum (a např. v ruštině se již jedná o slovesný afix). Dalším zmiňovaným jevem je vrstvení: při gramatikalizaci nových forem a významů ty původní typicky nezanikají, nýbrž po různou dobu koexistují s novými, takže v synchronních řezech může jedné formě odpovídat více významů (do různé míry

gramatikalizovaných) a jednomu významu více forem (gramatikalizovaných z různých zdrojů). I to je možné pozorovat u zkoumané konstrukce – kromě deagentizace plní reflexivum *se* řadu funkcí dalších, zároveň v češtině existuje řada dalších prostředků pro vyjádření deagentnosti. U českého reflexiva je patrné rovněž tzv. obnovení, při kterém je vysoce gramatikalizovaný prostředek nahrazen výrazem formálně komplexnějším: při srovnání staré a současné češtiny lze konstatovat, že bylo reflexivum *se* v řadě strukturních kontextů nahrazeno fonologicky výraznější formou *sebe* (Pergler, 2016). K procesu obnovení přitom může docházet i opakovaně, pak se v teorii gramatikalizace mluví o cyklickém vývoji; právě takový vývoj přitom u českého reflexiva předpokládá již Havránek (1928), podle nějž bylo i dnešní reflexivum *se* (v praslovanské /přízvučné/ podobě *se*) původně prostředkem nahrazení staršího praslovanského klitika (**se*). Zmíněná neostrost kategoriálních hranic se pak u českého reflexiva odráží mimo jiné v neshodě lingvistů na jeho kategorizaci (srov. např. Oliva /2001/ či Veselý /2013/) a patrná je zde konečně rovněž unidirekcionálnost, neboť vývoj reflexivních prostředků, vedoucí ke vzniku deagentní funkce, probíhá v jazycích typicky pouze jedním směrem (viz dále).

3. Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí s reflexivem *se* (II.3)

V této kapitole se věnujeme různým funkcím, které (vedle funkce deagentní) reflexivum *se* v češtině zastává a v kontextu nichž je tedy třeba reflexivní deagentní konstrukci nahlížet. Nejprve zde shrnujeme a porovnáváme různé přístupy, které se věnují českému reflexivu, následně obracíme pozornost k pracím typologickým, aby bylo možné českou situaci zapojit do kontextu fungování reflexivity napříč jazyky.

Pokud jde o popisy českého reflexiva, dominantní je v české lingvistice tradiční přístup, který označujeme (v návaznosti na Geniušienė /1987/) jako taxonomický, neboť jednotlivá reflexivní užití jsou tu členěna do několika různých kategorií: rozlišováno je (1) *se* jako akuzativní zájmenný tvar, (2) *se* jako součást reflexivních sloves a (3) *se* jako prostředek tvoření reflexivní slovesné formy, k níž jsou řazena mimo jiné užití deagentní (srov. např. Panevová /2008/). Ačkoli toto rozdělení samozřejmě má určité opodstatnění, jsou s ním spojeny také některé problémy. Jedním z těchto problémů je evidentní neostrost hranic mezi uvedenými typy (srov. např. neshodu bohemistů na šíři vymezení kategorie zájmenného *se*, nemluvě o tom, že podle některých autorů tato kategorie v současné češtině vůbec neexistuje), která ukazuje na to, že spolu tyto typy vzájemně úzce souvisejí, a není proto adekvátní je popisovat izolovaně; za další problém pokládáme např. příliš širokou kategorii (2), v rámci níž lze identifikovat řadu relativně paradigmatických typů případů.

Z alternativních přístupů se lze v literatuře setkat např. s přístupem netaxonomickým, který usiluje o nalezení invariantní funkce reflexiva, jež by byla společná všem jeho užitím. Reprezentantem tohoto přístupu je např. Schenker (1988), který za tuto invariantní funkci pokládá (zjednodušeně řečeno) plné zahrnutí gramatického subjektu do vyjadřovaného děje, jež se projevuje mimo jiné neutralizací opozice agentu a patientu v příslušné syntaktické

pozici. Nevýhodou tohoto přístupu je především nutná výrazná obecnost podané definice, která se opírá o pouze vágně vymezené pojmy, nehledě na to, že tato definice příliš dobře neodpovídá např. reflexivním užitím bezsubjektivním. V kapitole zmiňujeme rovněž přístup generativistický (např. Hudousková /2009/), který se nám však jeví jako nevyhovující z teoretických důvodů, a také přístup konstrukční, srov. např. Fried (2007), jež vymezuje čtyři různé konstrukce, v nichž se reflexivum *se* v současné češtině uplatňuje: jde o tzv. reflexiva s anonymním agentem (tj. konstrukce deagentní), reflexiva spontánních událostí, reflexiva dispoziční a reflexiva pronominální. Výhodou tohoto přístupu je především schopnost detailně analyzovat shody i rozdíly mezi jednotlivými konstrukcemi (spojující výhody přístupu netaxonomického i taxonomického), jakož i schopnost zachytit vztahy těchto konstrukcí ke konstrukcím dalším; je ovšem třeba uvést, že podaný popis svým rozsahem zdaleka nepokývá všechny funkce, které reflexivum *se* v češtině plní.

Pokud jde o práce typologické, věnujeme se v dané kapitole dvěma přístupům, reprezentovaným monografiemi Geniušienė (1987) a Kemmer (1993).

Geniušienė (1987) analyzuje fungování reflexivity na vzorku desítek jazyků pocházejících z různých jazykových rodin, přičemž vychází z toho, že přítomnost reflexivního značení je u slovesa obvykle provázena změnou v jeho valenci. Podle druhů změn, ke kterým v této valenci dochází (na rovině formální, sémantické i referenční), pak autorka vymezuje různé typy reflexivních užití, přičemž je podstatné, že v zásadě všechny tyto typy lze identifikovat i v případě češtiny; příkladem mohou být např. reflexiva vlastní (*přikrýt se*), absolutní (*strkat se*), autokauzativní (*zvednout se*), deakuzativní (*držet se*), dekauzativní (*rozbít se*), konverzní (*zrcadlit se*), reflexivně kauzativní (*holit se u někoho*) či pasivní/impersonální (odpovídající zkoumané deagentní konstrukci). Autorka zdůrazňuje, že mezi jednotlivými typy neexistují ostré hranice, což je zcela v souladu s našimi teoretickými předpoklady.

Kemmer (1993) zahrnuje většinu reflexivních funkcí pod pojem middle, přičemž v kroslingvistickém pohledu opět vymezuje různé jeho typy; na rozdíl od Geniušienė ovšem nevychází z valence sloves, nýbrž z jejich základní lexikální sémantiky. Všechny popisované typy lze přitom opět identifikovat i v češtině, srov. např. tzv. middle péče o tělo (*mýt se*), netrilačního pohybu (*otočit se*), změny tělesného postoje (*zvednout se*), trilačního pohybu (*vrátit se*), emoční (*vyděsit se*), kognitivní (*rozmyslet se*), percepční (*dívat se*), spontánních událostí (*roztrhnout se*) či middle pasivní (užití deagentní).

Uvedené typologické poznatky jsou přínosné tím, že dokládají, že situace v češtině výrazně odpovídá tomu, jak reflexivita funguje kroslingvisticky, ať už jde o značnou polyfunkčnost českého reflexiva *se* obecně, nebo (především) o konkrétní rozsah jeho funkcí. Ukazuje se tak, že tento rozsah nemůže být pouze náhodný a že jednotlivé reflexivní funkce spolu tedy zřetelně vzájemně souvisejí. Kromě toho obě typologické práce popisují i obvyklé diachronní procesy, ke kterým v oblasti reflexivity v jazycích typicky dochází, čímž mohou

suplovat i zmíněný nedostatek diachronních prací bohemistických (k těmto procesům viz dále).

4. Refl. deagentizace v kontextu konstrukcí pasivních a deagentních (II.4)

Zatímco v předcházející kapitole nahlížíme reflexivní deagentní konstrukci v kontextu konstrukcí, které jsou s ní příbuzné formálně (sdílejí s ní podobnou formu, tj. spojení slovesa a *se*), v této části se naopak zabýváme kontextem konstrukcí příbuzných funkčně, tj. těch, u nichž také dochází k odsouvání agentu z pozice syntaktického subjektu.

V češtině takových konstrukcí existuje více, kromě reflexivní konstrukce je deagentizace charakteristická zvláště pro opisné pasivum, transponovaná užití 3. osoby plurálu, transponovaná užití 1. a 2. osoby či pro spojení slovesa *být* s infinitivem, ve starší češtině se kromě toho užívala též konstrukce s transpozicí 3. osoby singuláru. Mezi těmito konstrukcemi existuje řada známých rozdílů, které se týkají např. sémantiky agentu (u reflexivní konstrukce musí být agens lidský, u opisného pasiva ne), jeho vyjádřitelnosti (v současné češtině se u reflexivní konstrukce agens až na výjimky nevyjadřuje, u opisného pasiva je jeho vyjádření možné) či reference (u reflexivní konstrukce agens může i nemusí referenčně zahrnovat mluvčího a adresáta, u transponované 3. osoby plurálu je závazně nezahrnuje, u 1. a 2. osoby naopak ano), dále reference pacientu (u reflexivní konstrukce *patiens* mluvčího ani adresáta zpravidla nezahrnuje, u opisného pasiva je zahrnovat může), objektovosti slovesa (reflexivní konstrukce se běžně vyskytuje i u sloves bezobjektových, opisné pasivum zpravidla ne) apod.

Při analýze různých deagentních konstrukcí je třeba rozlišovat mezi rovinou syntaktickou a rovinou pragmatickou. Na syntaktické rovině dochází k tzv. democi agentu z pozice subjektu, může zde přitom současně docházet rovněž k promoci pacientu, tj. k vyjádření pacientu na subjektové pozici; Comrie (1977) v této souvislosti kroslingvisticky rozlišuje mezi pasivem promočním, u nějž se realizují obě zmíněné operace, a pasivem nepromočním (impersonálním), kde dochází pouze k democi agentu. U české reflexivní deagentní konstrukce (na rozdíl např. od transponovaných užití slovesných osob) závisí příslušná distribuce na tranzitivitě slovesa a přítomnosti pacientu: pokud je použito tranzitivní sloveso s přítomným pacientem, jedná se o strukturu promoční, pokud je tomu jinak, je struktura nepromoční. Na rovině pragmatické se pak u jednotlivých participantů mluví o míře jejich prominence (tj. množství vyžadované komunikační pozornosti), za hlavní pragmatickou funkci všech pasivních (deagentních) konstrukcí je přitom pokládána tzv. defokalizace agentu (Shibatani, 1985), tj. snížení míry jeho prominence ve srovnání se strukturami aktivními. Koncept defokalizace agentu nicméně nevysvětluje (častou) koexistenci více pasivních (deagentních) konstrukcí v jednom jazyce, v tomto směru lze za inspirativní pokládat přístup Sansò (2006), který pomocí různých diskurzních rysů vymezuje tři tzv. situační typy /1/ procesy orientované na *patiens*, charakteristické mimo jiné vysokou prominencí pacientu, /2/ prostá dění, kde je událost ztvárněna jako jeden celek /s upozaděním jednotlivých

participantů/, a /3/ neagentní generické události, kde jsou vyjadřovány obecně platné děje s nevyjádřeným generickým agentem), načež ukazuje, jak se v různých jazycích liší distribuce jednotlivých deagentních konstrukcí vzhledem k těmto třem prototypům, čímž dokládá, že při koexistenci různých deagentních prostředků v jednom jazyce se od sebe tyto prostředky typicky odlišují svými různými diskurzními preferencemi.

Pokud jde o situaci v (současné) češtině, věnuje naznačeným pragmatickým/diskurzním faktorům pozornost Fried (2006), která porovnává užívání reflexivní deagentní konstrukce s opisným pasivem. Rozdíl mezi oběma konstrukcemi tkví podle autorky v jejich základní komunikační funkci: zatímco stěžejní funkcí opisného pasiva je fokalizovat *patiens*, funkcí konstrukce reflexivní je spíše defokalizovat *agens* a soustředit tak komunikační pozornost na samotný děj (na úkor jeho participantů). Tento základní rozdíl přitom autorce umožňuje funkčně vysvětlit celou řadu známých odlišností mezi oběma konstrukcemi, které se týkají např. zmíněné objektovosti slovesa (u opisného pasiva musí být přítomen objekt, aby bylo co fokalizovat, u reflexivní konstrukce nikoli, protože zde fokalizace nehraje takovou roli) či vyjadřování agentu (u reflexivní konstrukce se *agens* nevyjadřuje, protože je zde cílem jeho defokalizace, u opisného pasiva naopak tato defokalizace není tak podstatná), dále též vidových preferencí (opisné pasivum preferuje perfektivitu, protože vyjadřovaný děj je relevantní z hlediska efektu na *patiens*, reflexivní konstrukce imperfektivitu, neboť v centru pozornosti je samotný děj), distribuce slovesné osoby (1. a 2. osoba je použitelná pouze u opisného pasiva, neboť je spojena s vysokou prominencí pacientu) či frekvence v mluvené komunikaci (opisné pasivum je méně frekventované než reflexivní konstrukce, neboť fokalizace pacientu je možné dosáhnout pouhým slovosledem).

Zajímavé poznatky nabízí konečně ještě srovnání české situace se situací v dalších slovanských jazycích, v nichž se vyskytují příbuzné deagentní prostředky, které se ovšem svou distribucí od situace v češtině do různé míry odlišují. V polštině např. u opisného pasiva neexistují uvedené vidové preference a u reflexivní konstrukce nedochází k promoci pacientu (který tak má v reflexivní konstrukci stejnou /tj. akuzativní/ formu jako v primární diatezi), opačnou situaci reprezentuje ruština, kde se opisné pasivum tvoří pouze od perfektiv, reflexivní konstrukce jen od imperfektiv, a to pouze od tranzitivních sloves, přičemž je zde možné vyjádřit *agens*. Siewierska (1988) v této souvislosti pro slovanské jazyky hovoří o funkční reanalýze reflexivní konstrukce z pasiva na aktivum, která v polštině proběhla plně, v ruštině neproběhla vůbec a v češtině proběhla pouze částečně (došlo zde sice ke ztrátě možnosti vyjadřovat *agens*, ovšem stále se tu realizuje promoce pacientu), tyto rozdíly podle autorky souvisejí s rozdílnou mírou uplatnění vidových preferencí.

5. Reflexivní deagentizace v pohledu diachronním (II.5)

V této kapitole již obracíme plnou pozornost k diachronním aspektům zkoumané konstrukce: zabýváme se zde jednak jejím vznikem, jednak otázkami souvisejícími s jejím následným (formálním i funkčním) vývojem.

Vzhledem ke konstatovanému nedostatku diachronních prací bohemistických se při výkladu vzniku reflexivní deagentní konstrukce v češtině opíráme primárně o studie typologické, srov. zejména Geniušienė (1987), Haspelmath (1990; 2003) či Kemmer (1993), které v oblasti reflexivity jako kroslingvisticky obvyklý popisují (zjednodušeně řečeno) následující vývoj: od původní funkce vyjadřovat vlastní reflexivitu (tj. koreferenci agentu a patientu; v češtině tato funkce odpovídá původní zájmenné platnosti reflexiva) se reflexivní značení šíří nejprve k dalším tzv. subjektivním reflexivním funkcím (tj. k těm, u nichž subjekt reflexivní struktury odpovídá subjektu nereflexivního protějšku, např. k autokauzativům), následně se rozšiřuje k užitím spontánnostním (vyjadřujícím spontánní děje, např. *za bouřky se ulomila větev*), na jejichž základě již posléze vznikají samotná užití deagentní.

Nastíněný vývoj se vyznačuje unidirekcionality, která je pokládána za důležitou vlastnost gramatikalizačních procesů obecně (viz výše). Kromě toho se u něj projevují i další obvyklé rysy gramatikalizace, např. jej lze modelovat pomocí posloupnosti sémantické reanalýzy a následného aktualizacího procesu: reanalýza spontánnostních užití na užití deagentní by v tomto modelu spočívala v tom, že se k původní interpretaci, podle níž označovaný děj probíhá spontánně, přidává (v potenciálně nejednoznačných kontextech) interpretace nová, podle níž tento děj aktivně někdo vykonává; podstatou aktualizacího procesu by pak bylo rozšíření nově interpretované struktury do kontextů neumožňujících už interpretaci původní, např. do kontextů se slovesy závazně obsahujícími sémantický rys záměrnosti (např. *stavět*), do kontextů s vyjádřeným agentem, s určením prostředku apod. Sémantické změny, které naznačený proces předpokládá, přitom Haspelmath (1990) označuje jako tzv. *bleaching*, který je pro gramatikalizaci rovněž obecně typický. Za důsledek popsaného gramatikalizačního procesu lze dále považovat i vývoj vedoucí v češtině k již zmíněnému nahrazení („obnovení“) tvaru *se* formou *sebe* (tj. k ústupu formy *se* ze zájmenných kontextů), který je v citované typologické literatuře rovněž popisován.

Představený kroslingvisticky obvyklý proces vzniku reflexivní deagentní konstrukce je v literatuře zmiňován i v souvislosti s jazykově specifickou situací v češtině, srov. např. Fried (2006), Meyer (2010) či Půda (2018), nezávisle na dnešních typologických poznacích jej navíc pro češtinu předpokládá již Kopečný (1954). Pokud jde o chronologii tohoto procesu, lze s oporou o relevantní slovníky staré češtiny konstatovat, že bezprostřední zdrojová užití deagentní konstrukce, tedy užití spontánnostní, se běžně vyskytují již v češtině staré; samotná užití deagentní se ovšem naproti tomu ve staré češtině vyskytují pouze řídce (podobně jako v nejstarších doložených fázích dalších vernakulárních slovanských jazyků, na rozdíl ale od staroslověnštiny), a jak ukazují Štícha (1988) či Meyer (2010), došlo u nich k výraznému frekvenčnímu nárůstu až během 16. století (což umožňuje jejich šíření zkoumat na autentickém jazykovém materiálu).

Jednou z otázek souvisejících s diachronním vývojem reflexivní deagentní konstrukce je vzájemný poměr mezi strukturami se subjektem a strukturami bezsubjektovými. V současné češtině se sice běžně užívají oba tyto strukturní typy (a jsou navíc považovány za funkčně

totožné /Fried, 2007/), uvedené typologické studie nicméně předpokládají, že v jazycích typicky vznikají nejprve struktury se subjektem (označované jako pasivní), až následně struktury bez subjektu (impersonální). V této souvislosti stojí za pozornost poznatek Meyerův (2010), že je u českých bezsubjektových užití třeba rozlišovat mezi slovesy tranzitivními, která se zde nezdá uplatňují už ve 14. století, a slovesy intransitivními, která se v reflexivní deagentní konstrukci začínají častěji objevovat až od poloviny století 16.

Další zajímavé diachronní téma představuje problematika vyjadřování agentu: zatímco v současné češtině se ve zkoumané konstrukci agens zpravidla nevyjadřuje, ze starší češtiny je zdokumentována řada dokladů s agentem vyjádřeným (srov. zejm. Štícha /1988/). Je tedy otázkou, jak často a za jakých okolností byl agens vyjadřován a také kdy a jak došlo k ústupu tohoto vyjadřování. Celá problematika přitom souvisí s otázkou případného funkčního vývoje deagentní konstrukce, neboť současně českou nemožnost vyjádřit v této konstrukci agens lze odvozovat z její základní komunikační funkce (viz výše); o funkčním vývoji deagentní konstrukce přitom v literatuře existují rozdílné hypotézy, podle jedné z nich (Štícha, 1988) byla např. reflexivní konstrukce do přelomu 19. a 20. století funkčně synonymní s opisným pasivem, načež zde došlo k funkční polarizaci (obdobná polarizace je podrobně popsána pro italskou /Sansò, 2011/, kde se u reflexivní konstrukce rovněž přestal agens vyjadřovat). K ověření hypotéz tohoto typu je mimo jiné zapotřebí podat podrobný popis kontextů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce v češtině v průběhu svého vývoje užívala.

Konečně v souvislosti s vývojem české reflexivní deagentní konstrukce zmiňujeme, že podle typologické literatury často v jazycích nejdříve vznikají takové deagentní struktury, které disponují speciálním modálním významem (zvláště významem potenciálnosti). Tento poznatek se zdá být v souladu s tvrzením Meyerovým (2010), že i v češtině mají nejstarší doložené deagentní doklady modalizovaný význam, těmito doklady má však autor zřejmě na mysli užití s textově strukturační funkcí, která modální význam nesou pouze někdy. V souvislosti s modálním významem potenciálnosti by se v češtině nabízela spíše reflexivní užití dispoziční (typ *kniha se mi čte dobře*), z materiálu se však zdá, že jsou tato užití ve srovnání s deagentní konstrukcí výrazně mladší.

6. Materiálová báze a klasifikace reflexiv (III.2)

Smyslem této kapitoly je představit jazyková data sloužící jako východisko materiálového výzkumu, na němž je založena analytická část disertační práce. Tento výzkum si klade za cíl detailně popsat užívání reflexivní deagentní konstrukce v autentických textech, přičemž se zaměřuje na období 15.–17. století; důvodem tohoto zaměření je zmiňovaný předpokládaný nárůst frekvence užívání zkoumané konstrukce v průběhu 16. století, vzhledem k němuž lze právě v období kolem 16. století očekávat v této oblasti zajímavý jazykový vývoj.

Pro účely uvedeného výzkumu byla vytvořena databáze dokladů reflexiva *se*, která je založena na vlastní materiálové excerpci; tato databáze obsahuje celkem 3150 dokladů, jež

byly vyexcerpovány z 58 různých textů pocházejících ze sledovaného období. U každého dokladu je uvedena informace o zdrojovém textu a umístění v něm, o lemmatu slovesa, s nímž se reflexivum *se* pojí, i o funkci, kterou v daném užití toto reflexivum plní (viz dále); u deagentních dokladů je kromě toho připojen přehled manuálně anotovaných rysů, tyto rysy zahrnují vlastnosti sloves (tranzitivita, vid, základní sémantika), slovesných tvarů (osoba, číslo, způsob, čas, přítomnost negace či modálních sloves), agentu (vyjádřenost, forma, sémantika, reference) i patientu (jeho přítomnost, sémantika, kontextová zapojenost či pozice vůči slovesu).

Při excerpci dokladů jsme usilovali především o chronologickou a žánrovou vyváženost materiálu. Z hlediska chronologického jsme pracovali s rozdělením sledovaného období na šest půlstoletí, přičemž všechna půlstoletí jsou v databázi reprezentována srovnatelným počtem dokladů (minimálně 500). (Vzhledem k možnému časovému rozestupu mezi dobou vzniku pramene a dobou vzniku příslušné památky ovšem přiřazování textů k jednotlivým půlstoletím nepředstavovalo triviální úkol.) Pokud jde o vyváženost žánrovou, jsou v databázi zastoupeny texty různých typů, jedná se např. o kroniky (mj. HjkKron,¹ HammerKron), cestopisy (CestKabK, VespAmer), texty právní (PrávHorK, ZřízRuč), lékařské (LékRhaz, VočehMor), teologické (HusZrcN, ChelčLid), kázání (KázLeg, ŠtěpHlas), satiry (FrantPráv, SatPod), příručky či učebnice (GoerlArith, ŠtajŽáč), korespondenci oficiální i osobní (ListDorota, ČernínKor) aj. Kromě toho byly preferovány texty prozaické nad veršovanými, nepřekladové nad překladovými a z praktických důvodů také texty dostupné prostřednictvím spolehlivých elektronických edic, žádné z těchto kritérií ovšem nebylo možné uplatnit stoprocentně. Z každého textu bylo do databáze excerpováno maximálně 60 dokladů, aby byly texty zastoupeny srovnatelně (bez ohledu na svou délku) a také aby bylo možné excerpovat materiál z co největšího množství různých památek.

Jak bylo naznačeno, byly do databáze zařazeny veškeré excerpované výskyty reflexiva *se*, tj. nikoli pouze výskyty s deagentní funkcí, cílem tohoto postupu bylo, aby bylo možné z databáze získat celkovou představu o fungování reflexiva *se* ve sledovaném období a zapojit tak užívání reflexivní deagentní konstrukce do širšího kontextu. U každého dokladu pak bylo anotováno, jakou funkci zde reflexivum *se* plní, za tímto účelem byla vypracována klasifikace funkcí, která je výrazně inspirována představenou typologickou studií Geniušiené (1987). Nejčastěji zastoupeným typem jsou v databázi tzv. reflexivní slovesa nereverzibilní, která nemají pravidelný vztah ke svému nereflexivnímu protějšku (737 dokladů), dále v pořadí následují reflexiva deagentní (593 dokladů), autokauzativní (420), spontánnostní (395) a reflexiva tantum (247). Nejvíce různých lemmat se přitom vyskytuje u reflexiv deagentních (257 lemmat), spontánnostních (188), autokauzativních (155), nereverzibilních (143), vlastních (85) a u reflexiv tantum (69).

¹ Zkratky památek a pramenů jsou voleny podle Staročeského slovníku (1968) a Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (Nejedlý et al., 2012), jsou-li v těchto zdrojích příslušné texty obsaženy; všechny použité zkratky jsou nadto vysvětleny na konci práce.

Mezi jednotlivými funkcemi samozřejmě neexistují ostré hranice, takže uváděné číselné údaje je třeba chápat spíše jako orientační, neboť řada dokladů je víceznačných, umožňujících více interpretací. Pokud jde o užití deagentní, připouštějí víceznačné doklady vedle deagentizace nejčastěji interpretaci spontánnostní, což odráží blízký diachronní vztah mezi oběma typy. Z metodologického hlediska bylo zapotřebí vyřešit, jak s těmito víceznačnými doklady při analýze pracovat. Za vhodné jsme nepovažovali ani jejich úplné vyloučení, neboť víceznačnost je charakteristická pro relativně velkou část deagentních dokladů (zvláště ve starších půlstoletích, ale nejen tam), ani jejich plné zahrnutí, neboť jde o užití heterogenní a u některých z nich je deagentní interpretace spíše jen hypotetická (jejich zahrnutí by tak mohlo zkreslovat výsledky). Víceznačné doklady jsme proto rozdělili na tři skupiny podle toho, jestli se u nich deagentní interpretace jeví jako přijatelnější, méně přijatelná nebo srovnatelně přijatelná jako interpretace alternativní; nevýhodou tohoto řešení je nutná subjektivnost při posuzování dokladů, výhodou je naproti tomu poměrně jemná klasifikace umožňující pracovat v různých částech analýzy s různými skupinami dokladů.

7. Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce I: celkový pohled (III.3)

V této kapitole jsou představeny hlavní výsledky materiálové analýzy, která se soustředila jednak na zastoupení deagentních užití z hlediska chronologického i z hlediska jednotlivých zdrojových textů, jednak (především) na řadu jejich (v databázi anotovaných) formálních i sémantických či pragmatických rysů.

Deagentní užití jsou v našem materiálu zastoupena 593 doklady, celkově tedy představují necelých 19 % výskytů reflexiva *se*. Podle očekávání se u nich projevil výrazný frekvenční nárůst v čase: zatímco v 1. pol. 15. století je deagentních pouze cca 6 % reflexivních dokladů, ve 2. pol. 17. stol. jde cca o 31,5 %. Mezi jednotlivými texty ovšem existují výrazné rozdíly: zatímco u některých textů nebyla mezi excerpovanými reflexivními doklady konstatována deagentní užití žádná (to se ovšem týká výhradně textů z 1. pol. 15. stol.), u jiných tvořila deagentizace většinu dokladů. Nejvyšší podíl deagentních užití byl zaznamenán v textech instruktážních (77 % ve Štajžáč, 62 % v GoerlArith), spíše vyšší je tento podíl obecně též v textech právních, lékařských, jinak naučných či politicko-agitačních, nižší je naproti tomu v textech narativních (zvláště v novinových letácích, ale též v cestopisech, historiografických textech aj.); i v rámci jednotlivých žánrů se ovšem mezi texty vyskytují idiosynkratické rozdíly.

Pokud jde o vlastnosti sloves, uplatňuje se u deagentních dokladů celkem 257 různých slovesných lemmat, což svědčí o vysoké míře lexikální obecnosti deagentní konstrukce. Více než dvě třetiny těchto lemmat jsou zastoupeny pouze jednou, existuje ovšem též několik sloves, která jsou naopak velmi častá (např. *díti*, *psáti*, *nacházeti* či *jmenovati*), což ukazuje na jejich specifické postavení (někdy přímo na možnou lexikalizaci jejich reflexivních užití). Ve více než 76 % jde o slovesa imperfektivní (v čase ovšem převaha imperfektiv klesá), vidovou distribucí se tak zkoumaná konstrukce pravděpodobně odlišuje od opisného pasiva, u něž je

(i pro starší češtinu) uváděna naopak převaha perfektiv (Štícha, 1985). V 97 % se jedná o slovesa tranzitivní, podíl intransitiv je přitom velmi nízký ve všech sledovaných půlstoletích, což pouze částečně odpovídá poznatkům dosavadní literatury (viz výše). Slovesa většinou označují akční děje; slovesa smyslového vnímání či pohybu (charakteristická obecně nižší náchylností k pasivizaci) se zde uplatňují jen okrajově a jsou soustředěna spíše do mladších období. Konečně se v deagentní konstrukci téměř vždy užívají nereflexivní slovesa, v databázi jsme však identifikovali i tři výjimky se slovesy reflexivními.

Téměř ve všech případech jsou slovesa užita v určitém tvaru. V cca 70 % se uplatňuje přezens, z ostatních tvarů jde ještě zejména o kondicionál (13 %) a préteritum (12 %); futurum je pouze okrajové a deagentní imperativ se v databázi nevyskytuje vůbec, byť i s ním se lze ve střední češtině setkat. Sloveso je prakticky vždy ve 3. osobě (stejně jako v současné češtině), s cca 78 % převažují tvary singulárové a s cca 90 % formy afirmativní. V 79% většině se jedná o užití bez modálních sloves, v ostatních případech jsou užívány především modální auxiliáry *míti* a *moci*; v průběhu 17. století přitom u modálních sloves došlo k frekvenčnímu nárůstu (v druhé polovině tohoto století se modální slovesa vyskytují již u cca 35 % deagentních dokladů). V cca třech čtvrtinách případů vyjadřují slovesa zobecnění nad více ději, obvykle s různými agenty; u dokladů s podmíněm (patientem) je pak v 56 % zobecňováno (také) nad různými patienty, což je zajímavé z teoretického hlediska, neboť u takových patientů typicky nelze předpokládat vysokou míru prominence.

Co se týče agentu, již výše jsme se zmínili o možnosti jeho vyjadřování. V cca 95 % našich dokladů ovšem agens formálně vyjádřený není, což odpovídá typologickým poznatkům o kroslingvistickém užívání pasiva/deagentizace. Pokud je agens vyjádřen, používá se nejčastěji forma s předložkou *od*, méně často s předložkou *skrze*, okrajově pak bezpředložkový instrumentál; za pozornost stojí, že ve 2. pol. 17. stol. je podíl dokladů s vyjádřeným agentem zřetelně nižší než v období předcházejících (méně než 2 %), což může být projevem postupného ústupu jeho vyjadřování. Ve shodě se stavem v současné češtině je agentem vždy člověk (vyjádřený agens může k člověku referovat i nepřímou – metonymicky). Ve více než 71 % dokladů je agens univerzální (referující potenciálně ke komukoli) nebo generický, ve většině ostatních případů pak referuje k mluvčímu, resp. autorovi textu (motivací k užití deagentní konstrukce tu tudíž může být autorova snaha o sebeupozadění).

Celkem 87 % deagentních užití představují struktury se subjektem, u těchto dokladů byly analyzovány rovněž vlastnosti patientu (který pozici subjektu obsazuje). Z hlediska kontextové zapojenosti se v našem materiálu rovnoměrně uplatňuje jak *patiens* kontextově zapojený, tak *patiens* nezapojený. Slovosledně stojí *patiens* v 71 % případů před slovesem, pouze v 21 % za slovesem (za slovesem se vyskytují v naprosté většině patienty kontextově nezapojené, před slovesem se hojně uplatňují jak patienty zapojené, tak nezapojené), v 5 % je *patiens* (subjekt) nevyjádřený. Z teoretického hlediska je zajímavá rovněž sémantika patientu: v 91 % případů *patiens* není životný, k člověku naproti tomu referuje pouze v 8 %

subjektivých užití, což představuje další signál ukazující na spíše nízkou míru jeho prominence.

8. Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce II: situační typy (III.4)

Cílem této kapitoly je identifikace typických diskurzních kontextů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce obvykle uplatňovala; tyto kontexty označujeme v návaznosti na výše zmíněnou studii Sansò (2006) jako situační typy, rozvržení jednotlivých typů je ovšem vlastní a dospěli jsme k němu induktivně pomocí abstrakce od konkrétních vyjadřovaných obsahů. Situační typy chápeme jako funkční prototypy (licencující užívání deagentní konstrukce v konkrétních komunikačních situacích), neexistují mezi nimi tudíž ostré hranice a veškeré kvantifikace je třeba chápat jako orientační. Smyslem situačních typů je jednak ukázat, v jakých případech mluvčí k použití deagentní konstrukce sahal, jednak vysvětlit motivaci této jejich volby, jakož i motivaci pro distribuci jednotlivých výše nastíněných rysů. Celkem v práci popisujeme 9 různých situačních typů, které dohromady pokrývají cca 89 % analyzovaných deagentních užití; míra jejich zastoupení je přitom výrazně rozdílná.

Nejčastějším typem je s cca 18 % dokladů situační typ habituální, kde deagentní užití vyjadřují zobecnění nad více ději s reálnou modalitou, jež jsou vykonávány neohrazenou množinou různých agentů. Z charakteristických rysů lze zmínit více než 99% podíl imperfektiv (srov. kompatibilitu imperfektivnosti s habituálností), téměř úplnou absenci modálních sloves (vzhledem k reálné modalitě) a negace (typicky bývá vyjadřována habituální realizace děje, nikoli habituální nerealizace), nadprůměrný (32%) podíl plurálu (ukazující na častou generalizaci nad množinou patientů) a ze všech situačních typů nejvyšší (13%) podíl vyjádřeného (generického) agentu.

17 % deagentních dokladů je zastoupen situační typ možnostní, kde se deagentní užití vyjadřují k obecné možnosti vykonávat nějaký děj, namísto realizace děje je tu tedy tematizována jeho realizovatelnost. Ačkoli jde o druhý nejčastější situační typ, nemáme na něj doklady z 1. pol. 15. stol. (v jeho 2. pol. je pak jeho frekvence nižší než v obdobích následujících). Vzhledem k možnostní sémantice se ve 40 % dokladů uplatňuje modální sloveso *moci*, nadprůměrný je i 17% podíl negace a 40% podíl perfektivních sloves. Právě v tomto situačním typu jsou soustředěna všechna deagentně užitá slovesa pohybu a většina sloves smyslového vnímání.

Třetí v pořadí je (s 13 %) situační typ metatextový, kde se deagentní užití vztahují k nějakému textu: může jít o odkaz na jinou část téhož textu, o odkaz na text jiný nebo o signalizaci textového předělu. Metatextový typ je jediný, u něhož se v čase projevuje frekvenční pokles. Vyznačuje se mimo jiné omezeným lexikálním obsazením (nejčastěji jde o slovesa označující produkci textu), absencí modálních sloves a 99% podílem afirmativů. Na rozdíl od předchozích typů zde nízká míra prominence agentu nebývá dána jeho generičností, nýbrž tím, že je komunikační pozornost soustředěna na obsah textu, na nějž je odkazováno.

11,5 % je zastoupen situační typ okolnostní, kde jsou vyjadřovány obecně pojaté hypotetické okolnosti jiných dějů (okolnosti v širokém smyslu podmínkové, atributivní či účelové). Z charakteristických rysů lze zmínit poměrně vysoký podíl perfektiv (41 %) a ze všech situačních typů nejvyšší zastoupení kondicionálu (42 %), odrážející zmíněnou hypotetickou modalitu.

Vyjadřováním instrukcí, jak postupovat v určité situaci, je charakteristický situační typ instruktážní (11 %), tento typ se proto uplatňuje zvláště v textech, jako jsou učebnice, příručky, lékařské spisy apod. Doklady se vyznačují výraznou (96%) převahou dějů akčních (instruktážnost typicky implikuje záměrnost) a 99 % podílem prezntních tvarů (vzhledem k nadčasové platnosti podávaných instrukcí); v 30 % je užíváno modální sloveso *míti*.

Necelými 10 % dokladů je zastoupen situační typ nutnostní, kde je děj podáván jako obecně (ne)žádoucí či (ne)potřebný, častý je tento typ v právních textech, ale vyskytuje se běžně i jinde. Charakteristický je relativně vysokým (32%) podílem kondicionálu (nejčastěji po spojení *aby*) a nejvyšším (21%) podílem negace ze všech typů (u dějů nežádoucích či přímo zakázaných).

Pouze cca 3 % dokladů je reprezentován situační typ zákonitostní, sloužící k zachycování obecných zákonitostí, tj. dějů, které se v určitých situacích zákonitě odehrávají. Zde stojí za pozornost zejména vyrovnaný podíl dokladů akčních a neakčních (zákonitá realizace je kompatibilní s neakčností) a také výhradní zastoupení prezntních tvarů, odrážející nadčasovou platnost.

Ještě menším než 3% podílem je zastoupen situační typ pragmaticky nepřímý, kde se mluvčí z pragmatických důvodů vyhýbá pojmenování agentu. Ten je typicky specifický, známý, komunikačně relevantní a často je jím mluvčí nebo adresát, na rozdíl od většiny typů zde tedy užití deagentní konstrukce není motivováno jeho nízkou prominencí, nýbrž snahou o jeho upozadění. Tento typ se uplatňuje zvláště v textech politických, právních a v oficiální korespondenci; jde o jediný typ s převahou perfektiv (61 %, typicky se totiž vypovídá o jednotlivých konkrétních situacích), charakteristický je zde rovněž (s nepřímostí dobře kompatibilní) vysoký podíl kondicionálu (39 %) a modálních sloves (44 %, zvláště sloveso *moci*).

Nejméně zastoupeným je konečně situační typ performativní (navzdory celkovému méně než 2% podílu je ovšem doložen téměř ve všech pústoletích), kde je deagentní konstrukce užívána k vykonání děje namísto jeho pouhého popisu. Dúsledkem performativnosti je zde výhradní uplatnění akčních imperfektiv, a to pouze v prezntu, afirmativu a bez modálních sloves; agentem je typicky mluvčí a *patiens* je v 45 % případů lidský, což kontrastuje se všemi ostatními situačními typy.

9. Víceznačné doklady (III.5)

V poslední kapitole práce věnujeme samostatnou pozornost ještě užitím víceznačným, která kromě deagentní interpretace umožňují rovněž interpretaci další; vzhledem

k diachronnímu původu reflexivní deagentní konstrukce je touto další možnou interpretací nejčastěji interpretace spontánnostní, méně často interpretace konverzní (viz výše). Tato víceznačná užití jsou z teoretického hlediska velmi zajímavá, neboť podle představeného modelu gramatikalizace musela být při svém vzniku deagentní užití uvedenou víceznačností obecně charakteristická, a analýza víceznačných dokladů tudíž umožňuje se do jisté míry přiblížit kontextům, v nichž deagentní konstrukce původně vznikala, tedy počátkům jejího užívání v češtině vůbec, a to navzdory skutečnosti, že jsou tyto počátky situovány ve starším období, než které je ve výzkumu sledováno. Nijak zanedbatelná navíc není ani frekvence víceznačných užití – víceznačnost uvedeného typu byla identifikována celkem u 142 dokladů, tj. u více než 4,5 % všech excerpovaných výskytů reflexiva *se*.

Víceznačnost připouštějící čtení deagentní i spontánnostní spočívá v tom, že je vyjadřovaný děj možné v daném kontextu chápat jak jako agentní, tj. někým zvenčí působený (což odpovídá interpretaci deagentní), tak jako děj probíhající samovolně (což odpovídá interpretaci spontánnostní), srov. např. kontext *[oheň] ihned, jak se udělá, i pálí, i svítí* (VierKrist, 2) s možnými interpretacemi „jak oheň někdo udělá“ i „jak oheň vznikne“. Víceznačnost s možným čtením konverzním pak u slovesa navíc předpokládá ještě přítomnost druhého doplnění, které lze interpretovat jak jako agens či agentův prostředek, tak jako neagentní určení široce příčinnostní. Různé interpretace mohou přitom být u víceznačných dokladů podporovány různými faktory, např. kontextem paralelních dějů zřetelně konceptualizovaných buď jako záměrně vykonávané, nebo naopak jako spontánně probíhající (paralelnost tu může být zdůrazněna například koordinačním spojením, užitím příbuzných sloves apod.), kontextem celkovým (např. instruktážním charakterem textu, který obecně podporuje spíše agentní chápání), jednoznačně formulovanou parafrází téhož obsahu (vyskytující se ve stejném textu, případně i v textu jiném, obsahově souvisejícím), jednoznačně interpretovatelnou předlohou v případě textů překladových apod.

I u víceznačných užití byla provedena analýza jejich jednotlivých rysů, aby bylo možné zjistit, v čem tkví jejich případná specifičnost ve srovnání s doklady jednoznačnými. Zastoupení víceznačných užití vykazuje v čase relativní pokles, a to jak vzhledem k dokladům jednoznačným, tak i vzhledem k celkovému počtu výskytů reflexiva *se*, což odpovídá představenému teoretickému modelu gramatikalizace (postupnému aktualizacímu procesu). I u víceznačných užití se projevuje značná lexikální pestrost (celkem 68 lemmat), zřetelně nejčastějšími slovesy jsou *díti* (jehož reflexivní podoba může mít význam ‚probíhat‘ i ‚být dělán‘) a *počínati* (zvláště v užitích strukturačních, viz níže); z dalších specifik užitých sloves lze zmínit slabší (61%) tendenci k imperfektivnosti (víceznačné doklady se uvedeným podílem nacházejí přibližně uprostřed mezi užitími deagentními a spontánnostními), výhradní tranzitivnost (intransitivní slovesa by neumožňovala spontánnostní ani konverzní čtení) či silnější (90%) tendenci k akčnosti (týkající se pouze deagentního čtení, v jiných interpretacích je děj naopak vždy pojat jako neakční). Z hlediska tvarů byla zjištěna slabší (61%) tendence k prezentním formám (opět jde o pozici přibližně uprostřed mezi deagentizací a spontánností)

a výraznější (92%) podíl užití bez modálních sloves (přítomnost modálního slovesa tak zřejmě obecně podporuje jednoznačnost interpretace dokladu). Vlastnosti agentu je pochopitelně možno sledovat pouze v rámci interpretace deagentní, u víceznačných užití bývá přítom agent v některých ohledech neprototypický: pro jeho vyjádření se uplatňuje jiný repertoár forem (nevyskytuje se typická předložka *od*, uplatňují se naopak netypické *na*, *při* a *z*) a okrajově jím může být i jiná entita než člověk (což lze pokládat za faktor podporující jinou interpretaci než deagentní). Pokud jde o subjekt, stojí za zmínku především tendence k neživotnosti, která je ještě silnější než u dokladů deagentních i spontánnostních, zdá se tedy, že pozitivní rys životnosti subjektu obecně podporuje spíše jednoznačnost interpretace).

Nakonec jsme u víceznačných dokladů sledovali ještě jejich příslušnost k jednotlivým situačním typům. Zde se nabízela především otázka, zda tyto doklady nejsou soustředěny pouze v jednom či několika málo typech, do nichž by tak bylo možné hypoteticky situovat lokus uvažované reanalýzy; ukázalo se však, že jsou víceznačná užití doložena téměř ve všech popsanych typech (s výjimkou typu performativního, kde performativnost implikuje agentnost, důsledkem čehož by víceznačnost předpokládala zásadní významový rozdíl mezi oběma interpretacemi). Zastoupení jednotlivých typů ovšem přesto jistá specifika vykazuje. Téměř čtvrtina víceznačných dokladů odpovídá situačnímu typu okolnostnímu, a to především v instruktážních textech, kde lze vyjadřované okolnosti často interpretovat jak jako samovolné důsledky instruovaných dějů, tak jako děje působené člověkem, který se danými instrukcemi řídí. Druhý nejčastější je situační typ metatextový (15 %), neboť strukturní užití typu *počíná se kapitola* lze typicky interpretovat jak jako „kapitola začíná“, tak jako „kapitola je (autorem) začínána“. Relativně častý je u víceznačných dokladů také typ zákonitostní (7 %), jelikož zákonitost je s neagentní interpretací dobře kompatibilní. 22 % víceznačných užití pak nelze přiřadit k žádnému situačnímu typu, takto vysoký podíl lze vysvětlit tím, že tu k víceznačnosti přispívá užívání jazykových prostředků mimo jejich prototypické kontexty.

Citovaná literatura

- COMRIE, B. (1977): In defense of spontaneous demotion: The impersonal passive. In: *Grammatical relations*. New York: Academic Press, s. 47–58.
- DE SMET, H. (2012): The course of actualization. *Language*, 88, s. 601–633.
- FRIED, M. (2004): Czech Reflexivization and the Invariance Principle Revisited. *Slavic and East European Journal*, 48, s. 627–653.
- FRIED, M. (2006): Agent back-grounding as a functional domain: Reflexivization and passivization in Czech and Russian. In: B. Lyngfelt – T. Solstad (eds.), *Demoting the agent: Passive, middle, and other voice phenomena*. Amsterdam: John Benjamins, s. 83–109.
- FRIED, M. (2007): Constructing grammatical meaning: Isomorphism and polysemy in Czech reflexivization. *Studies in Language*, 31, s. 721–764.
- GENIUŠIENĚ, E. (1987): *The Typology of Reflexives*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- GREPL, M. (1973): Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: B. Havránek (ed.), *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia, s. 141–149.
- HASPELMATH, M. (1990): The grammaticization of passive morphology. *Studies in Language*, 14, s. 25–72.
- HASPELMATH, M. (1999): Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37, s. 1043–1068.
- HASPELMATH, M. (2003): The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: M. Tomasello (ed.), *The new psychology of language*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum, s. 211–242.
- HASPELMATH, M. (2004): On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In: O. Fischer et al. (eds.), *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, s. 17–44.
- HAVRÁNEK, B. (1928): *Genera verbi v slovanských jazycích*. Díl I. Praha: Královská česká společnost nauk.
- HIMMELMANN, N. P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In: W. Bisang – N. P. Himmelmann – B. Wiemer (eds.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 21–42.

- HOPPER, P. J. – TRAUGOTT, E. C. (2003): *Grammaticalization*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUDOUSKOVÁ, A. (2009): Dvě funkce klitiky se: různé, a přece stejné. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 295–304.
- KEMMER, S. (1993): *The middle voice*. Amsterdam: John Benjamins.
- KOPEČNÝ, F. (1954): Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: J. Bělič – M. Dokulil – K. Horálek – A. Jedlička (eds.), *Studie a práce lingvistické I: K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka*. Praha: ČSAV, s. 224–247.
- MEYER, R. (2010): Reflexive passives and impersonals in North Slavonic languages: A diachronic view. *Russian linguistics*, 34, s. 285–306.
- NEJEDLÝ, P. et al. (2012): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. Online: <<https://madla.ujc.cas.cz>>. Cit. 11. 3. 2019.
- OLIVA, K. (2001): Reflexe reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 200–207.
- PANEVOVÁ, J. (1973): Věty se všeobecným konatelem. In: *Studia Slavica Pragensia*. Praha: UK, s. 133–44.
- PANEVOVÁ, J. (2008): Problémy se slovanským reflexivem. *Slavia*, 77, s. 153–163.
- PERGLER, J. (2016): K otázce tzv. akuzativního *se* v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*, 77, s. 102–122.
- PŮDA, A. (2018): The reflexive verbal form and the infinitive in Czech. *Korpus – gramatika – axiologie*, 18, s. 35–62.
- SANSÒ, A. (2006): Agent defocusing revisited: Passive and impersonal constructions in some European languages. In: W. Abraham – L. Leisiö (eds.), *Passivization and typology: form and function*. Philadelphia: John Benjamins, s. 232–273.
- SANSÒ, A. (2011): Grammaticalization and prototype effects: A history of the agentive reflexive passive in Italian. *Folia linguistica historica*, 32, s. 219–251.
- SHIBATANI, M. (1985): Passives and related constructions: A prototype analysis. *Language*, 61, s. 821–848.
- SCHENKER, A. M. (1988): Slavic reflexive and Indo-European middle: a typological study. In: *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists*. Columbus, OH: Slavica, s. 363–383.

SIEWIERSKA, A. (1988): The passive in Slavic. In: M. Shibatani (ed.), *Passive and Voice*. Amsterdam: John Benjamins, s. 243–289.

Staročeský slovník: úvodní stati, soupis pramenů a zkratk (1968). Praha: Academia.

ŠTÍCHA, F. (1985): Poznámky o staročeském pasívu. *Listy filologické*, 108, s. 77–82.

ŠTÍCHA, F. (1988): K vývoji zvratného pasiva ve spisovné češtině. *Listy filologické*, 111, s. 22–29.

VESELÝ, L. (2013): K otázce (ne)existence akuzativního *se* v současné češtině. *Bohemica Olomucensia*, 5, s. 308–317.

Přehled publikační, akademické a pedagogické činnosti

Publikační činnost

Studie a články v odborných periodících

- PERGLER, J. (2018): K užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století. *Studie z aplikované lingvistiky*, special issue, s. 85–105.
- PERGLER, J. (2017): Sémantické mapy a slovtvorba aneb K polyfunkčnosti deverbativních slovtvorných prostředků ve staré a střední češtině. *Naše řeč*, 100, s. 121–129.
- PERGLER, J. (2017): K funkčnímu využití verbálních substantiv ve staré a střední češtině. *Bohemica Olomucensia*, 9, s. 56–70.
- PERGLER, J. (2016): K otázce tzv. akuzativního *se* v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*, 77, s. 102–122.
- PERGLER, J. (2014): K funkcím staročeského reflexiva *sě*. *Časopis pro moderní filologii*, 96, s. 27–41.
- PERGLER, J. (2014): Koreference a typy reference v češtině. *Studie z aplikované lingvistiky*, 5, s. 7–26.

Příspěvky v konferenčních sbornících

- PERGLER, J. (v tisku): Maskulinní *l*-ová participiální substantiva ve staré a střední češtině. In: B. Bednaříková – P. Stůjová (eds.), *Jazyk a kultura, kultura a jazyk, interkulturní komunikace. Jazyk jako nástroj manipulace: sborník ze 17. a 18. mezinárodního setkání mladých lingvistů*. Olomouc: UPOL.
- PERGLER, J. (2018): Vlastní reflexivita, spontánnost a deagentizace aneb Ke třem reflexivním konstrukcím ve staré češtině. In: B. Bednaříková – P. Stůjová (eds.), *Lidská zkušenost jako součást jazykové sémantiky (?)*: Sborník z 15. mezinárodního setkání mladých lingvistů. Olomouc: UPOL, s. 34–46.
- NEDOLUZHKO, A. – MÍROVSKÝ, J. – OCELÁK, R. – PERGLER, J. (2009): Extended coreferential relations and bridging anaphora in the Prague Dependency Treebank. In: *Proceedings of Discourse Anaphora and Anaphor Resolution Colloquium*. Goa, India.

Data

- RYSOVÁ, M. – SYNKOVÁ, P. – MÍROVSKÝ, J. – HAJIČOVÁ, E. – NEDOLUZHKO, A. – OCELÁK, R. – PERGLER, J. – POLÁKOVÁ, L. – SCHELLER, V. – ZDEŇKOVÁ, J. – ZIKÁNOVÁ, Š. (2016): *Prague Discourse Treebank 2.0*. Praha: ÚFAL MFF UK.

POLÁKOVÁ, L. – JÍNOVÁ, P. – ZIKÁNOVÁ, Š. – HAJČOVÁ, E. – MÍROVSKÝ, J. – NEDOLUZHKO, A. – RYSOVÁ, M. – PAVLÍKOVÁ, V. – ZDEŇKOVÁ, J. – PERGLER, J. – OCELÁK, R. (2012): *Prague Discourse Treebank 1.0*. Praha: ÚFAL MFF UK.

NEDOLUZHKO, A. – MÍROVSKÝ, J. – HAJČOVÁ, E. – PERGLER, J. – OCELÁK, R. (2011): *Extended Textual Coreference and Bridging Relations in PDT 2.0*. Praha: ÚFAL MFF UK.

Recenze

PERGLER, J. (2016): Enrique Gutiérrez Rubio, Estudio de la semántica del dativo checo en diacronía. Frankfurt am Main, Peter Lang 2015, 203 s. [recenze]. *Listy filologické*, 139, s. 520–525.

Akademická činnost

od 2014 Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, vědecký pracovník

2008–2014 Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK, externí spolupracovník (anotátor)

2007–2008 Ústav českého národního korpusu FF UK, externí spolupracovník (příprava textů pro korpus Intercorp)

Účast na řešení výzkumných projektů

2018–2019 Výzkumná infrastruktura pro diachronní bohemistiku (LM2015081), člen řešitelského týmu

2015–2017 Slovtvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině (GA ČR č. 15-00987S), člen řešitelského týmu

Pedagogická činnost

od 2014/2015 Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK, výuka povinných a povinně volitelných seminářů (úvodní jazykový seminář, dějiny češtiny, syntax, reflexivum *se* v češtině)